

Sidra Sjemot (Exodus 1 t/m 6:1)

29 Tewet 5780 / 26 januari 2020. Exodus 1: 1-17

Thema: Het pesach-venster

Uit de Sidrot die de afgelopen maand in de synagoge aan de orde waren kies ik vanavond Sidra *Sjemot*, het begin van het boek Exodus; *we-élèh sjemot – en dit zijn de namen*; in deze serie leerdiensten nog nooit over gepreekt.

Vlak voor Exodus gaat het over de 'genesis'; de wording van hemel en aarde; die – lezen we daar – blijkt af te hangen van de wording van Adaam, de mensheid; en die blijkt weer af te hangen van de wording van Israel. Maar die hele 'genesis' eindigt dramatisch. De laatste woorden van het boek Genesis: hij wordt gelegd 'in een kist in Egypte' - *be-aron be-mitsraïm*. Dat klinkt niet als 'wording', dat klinkt als 'einde', 'dood', 'ver van huis', 'ballingschap'. En Exodus 1 schijnt dat te bevestigen.

En wij horen deze woorden vanavond in de wetenschap dat men op dit moment in Westerbork toekomt aan de laatste woorden uit een ander boek (*laten zien*); het boek van de *sjemot* – de namen; waarvan het uitspreken zes dagen en vijf nachten duurt. Nederlanders van Joodse komaf, onder ons opgespoord en vermoord in een donker land – voor hen geen kist; niet eens een graf.

En dit zijn de namen – Sjemot. Exodus – zo heet het boek in de Europese talen; *uitweg, verlossing*. Maar hoe moet ik dat verstaan in het licht van een geschiedenis die zich eindeloos lijkt te herhalen? Als: *Israel, verslagen door donker en dood*, of als *Israel, in opstand tegen donker en dood*? Hoe moet ik *exodus* verstaan als het morgen, 27 januari, *Holocaust Memorial Day* is? Als ook duizenden jaren na Exodus 1 de weerstand tegen Israel wereldwijd ongebroken is?

Wij zitten er hier warm bij. Maar wat te zeggen tegen mensen als in Exodus 1? Mensen die kwaad en donker in de ogen zien, verdriet en angsten doorstaan? Wat te zeggen in de ellende van zoveel anderen in deze wereld die naar leven, verlossing snakken?

Wat zeggen zij eigenlijk tegen óns? En hoe spreken ze over hun situatie met elkaar?

Laten we kijken of we van hen wat ouder en wijzer kunnen worden.

Wat typisch Joods is – voor ons nauwelijks te volgen – is dat ze ondanks alle ellende toch nog grappen maken, feesten vieren, muziek maken, kinderen verwekken, een land vruchtbaar maken, uitvindingen doen, zo nodig een rampenteam naar je toesturen, kortom: dat ze leven! *Am jisrael chai* – het volk Israel leeft.

En wat leren we daarvan? Hoe *doen* ze dat?

Aanvangstekst (in vertaling Huub Oosterhuis/Alex van Heusden):

Die van Egypte maakten de kinderen van Israël tot slaven, meedogenloos; zij verbitterden hun leven tot harde dienst, tot pek en baksteen, tot alle dienst op het veld – alle dienst waarmee zij hen meedogenloos tot slaven maakten.

(Exodus 1:13,14)

Ik moet nog een beetje bijkomen van een boek dat ik begin deze maand las. Het is de neerslag van een gesprek tussen de neuroloog en psychiater Viktor Frankl en de theoloog Pinchas Lapide. Beiden in Oostenrijk geboren, beiden Jood. En als Jood weten ze zich verbonden met het volk Israel de eeuwen door; de glorie én het lijden. Frankl onderging zelf de vernederingen en verschrikkingen van de concentratiekampen; hij was in Theresienstadt, Auschwitz, en een wat onbekender kamp in de buurt van Dachau; zijn vrouw werd vermoord, zijn familie; alleen een zus ontkwam. Vermoord, alleen omdat ze Jood waren. Zelf hoort hij bij de weinigen die overleefden, en hij heeft – zoals hij zegt – zich regelmatig afgevraagd of hij het wel waard was zo'n overlevende te zijn. Maar: waar die twee, Frankl en Lapide, het dan met elkaar over hebben! Over de zin van het leven, over wat geloven nu eigenlijk is, over de verhouding van psychologie en theologie, over wetenschap en geloof. En dan de vragen die Lapide in de loop van het gesprek durft te stellen aan Frankl. 'Geloof jij nu (nog) in God? Heb je in het kamp ook gebeden? En wat betekende dat bidden daar dan? En waarom bad je, en waarvoor? En wat vind je daar als wetenschapper en psychiater nu van, ook achteraf?' Een indrukwekkend gesprek; met een ongelofelijk slot. En iets van de vragen en de onderwerpen uit hun gesprek deel ik vanavond als vanzelf met u; want Exodus 1 vraagt daar gewoon om.

Eerst wat opmerkingen bij Exodus 1. *We-élèh sjemot*. En dit zijn de namen. Dat 'En' waarmee Exodus in het Hebreeuws begint - dat al onze vertalingen laten liggen - doet er in dit geval toe. Want de geschiedenis waarmee Genesis begon en die met een doods-kist leek te eindigen - die geschiedenis gaat door! En hoe! Wat in het boek Genesis klonk, blijkt nu, om zo te zeggen, de prenatale fase te zijn geweest vóór de eigenlijke geboorte. In Genesis hoor je de verhalen van de aartsvaders, van individuele personen, en ook de naam Israel klonk daar individueel, het was de erenaam die Jakob kreeg: strijder met God. Maar *juist* hier in Exodus 1 wordt de naam Israel voor het eerst toegepast op een *volk*; *am Jisrael*. Hier in Exodus wordt de *geboorte van een volk* vermeld. Juist hier, in de ellende, realiseert zich de belofte die God aan Abraham gaf in Genesis 15: 'je nazaten zullen ballingen zijn in een ver land, maar Ik zal ze tot een groot volk maken'. Een belofte die God herhaalde aan Jakob in een visioen: 'Wees niet bevreesd om naar Egypte te trekken, want dáár zal Ik u tot een groot volk maken'.

En zo lijkt Exodus 1 wel een fantasy-verhaal. De fantasy-schrijfster Tanith Lee gaf één van haar boeken de titel 'geboortegrav'. Dat paradoxale woord heeft me altijd geïntrigeerd, over leven dat juist in het graf ontstaat. Maar in feite zijn we er als christen vertrouwd mee: u beleeft zo'n 'geboorte-graf-ervaring' iedere keer dat iemand gedoopt wordt; dan wordt iemand begraven in het water, maar zie, hij of zij wordt juist geboren en krijgt een naam voor God. Het echte leven begint bij een graf.

Dit, in Exodus 1, is het geboorte-uur van het volk Israel. Tegen dood en verdrukking in. 'Hoe meer zij het onderdrukten, des te talrijker werd het volk Israel en des te meer breidde het zich uit'. De Egyptenaren vonden het griezelig om te zien; boezemde hen angst in. Geboorte-graf.

Astrologen zeggen dat het uur van je geboorte ook je identiteit bepaalt. Nu heeft de Bijbel daar niets mee, met dat je bepaald zou zijn, gedetermineerd, gevangen

in een soort lot. Maar wel gelooft de Bijbel in *gedenken*; gedenken van je geschiedenis. Gedenken dus óók van je geboorte-uur, van waar je vandaan komt. Bij herhaling klinkt in de Torah tot Israel: nooit vergeten waar je vandaan komt: uit de diepte, uit de slavernij, uit de ballingschap. Niet astrologisch, maar wel psychologisch en theologisch bepaalt de slavernij in Egypte de identiteit van Israel. En dus staan Joden daar, ook nu nog, duizenden jaren later, ieder jaar bij stil: het *gedenken* van de exodus, hun geboorte-uur; als het Pesach is.

Nu hebben we het over dat typisch Joodse woord 'gedenken' wel vaker gehad; en wat dat gedenken met je doet. Ingewikkeld gezegd: gedenken is je het verleden zo voor de geest halen, dat het je eigen heden wordt en toekomst voor je opent. Wat beeldender gezegd - want zo beleeft de Bijbel, zo beleeft het volk Israel heden, verleden en toekomst -: de tijd is een soort wenteltrap. Een wenteltrap brengt je steeds weer op hetzelfde punt; alleen: je zit je steeds een omwenteling hoger, je bent verder in ruimte en in tijd. Deze manier van (ge)denken is Israel eigen *als volk*.

Dus stel je voor, daar sta je als Frankl en Lapide, zo'n 3500 jaar na Exodus 1, voor één van de vele vensters in de wenteltrap die jouw volk meemaakte: je staat bij het venster dat uitziet op ballingschap, meedogenloosheid, maar ook op het geboorte-uur; je staat bij het venster dat het Pesach-venster heet. En hoeveel honderden omwentelingen zijn er dan al niet geweest in ruimte en tijd! Dus je weet van de talloze pesach-vensters achter je, recht *onder je*, die hetzelfde uitzicht gaven; al die ballingschap en vervolging, op zoveel plaatsen in de wereld, ook in Nederland; én die exodus-verhalen. *En* je weet je bij dat venster ook verbonden met al die pesach-vensters die nog vóór je liggen, exact op deze zelfde plaats in de wenteltrap, maar verderop in tijd en ruimte; de vensters waar jij of juist je kinderen of je kindskinderen later deel van zullen uitmaken.

Zo vormen in Joodse beleving verleden, heden en toekomst eigenlijk één geheel. Je maakt met je volk deel uit van één en dezelfde beweging; een beweging door tijd en ruimte die uiteindelijk moet leiden tot de openbaarmaking, de onthulling: van Israel als knecht des HEREN, tot de onthulling: van een Adam/een mensheid zoals God die had bedoeld, en de onthulling: van een hemel en aarde zoals God had bedoeld.

Denk ook aan Paulus die bij dit pesach-venster zijn beroemde hymne van Romeinen 8 zingt: dat alle vruchteloosheid van de schepping en alle lijden en geslacht worden als schapen in dienst staat van wat nog komt: de onthulling van een wereld zoals God bedoeld heeft.

Frankl en Lapide hebben als rechtgeaarde Joden deze manier van denken tot in hun botten zitten. Er is altijd verleden, maar dat is verbonden met toekomst. Er is ellende, maar ook leven, zou het ook zijn dwars door de dood.

En misschien kunt u dan het volgende begrijpen van wat Frankl heeft gedaan. Ik zei al dat hij een tijd in het concentratiekamp Theresienstadt heeft verkeerd. Maar wist u en kunt u begrijpen dat hij daar ook lezingen hield? Voor zijn medegevangenen? Hij leerde hen over neurologie en psychologie. Hij zette een kampdienst op voor psychologische hulp; hij behandelde medegevangenen om ze te bewaren voor depressie, hij sprak met ze opdat ze van zelfdoding af zouden zien. Eén met de geschiedenis van zijn volk.

Frankl vergelijkt de geschiedenis van zijn volk wel met een film. En hij zegt: wij zien daar eigenlijk alleen maar losse scènes van, en je weet van je eigen leven niet op welke plek je in de film zit. Iedere Jood weet: het moment kan er zo

maar opeens zijn dat jij zelf het bent, in ellende, geblokkeerd, aangevallen, gedood. Maar bedenk al die vensters, al die scènes die aan de jouwe voorafgingen, én die scènes die nog zullen komen; want de ENE laat niet los zijn geschiedenis met zijn volk en zijn beloften aan Abraham. Er is toekomst. Pas aan het eind van de film kun je het geheel overzien. Zoals dat ook een beetje geldt voor ons eigen kleine persoonlijke leven; aan het einde zie je soms pas wat die pijn of die rouw of dat dieptepunt in je leven je heeft gebracht.

En dán hoor ik Frankl met Lapide spreken over de zin van het leven; zoals hij daarover ook sprak met zijn medegevangenen.

En nu wordt het even moeilijk voor u, voor ons vanavond. Want ook al leven wij met de Bijbel, het heidense denken in ons is sterk. De oude heidense godsbeelden leven nog sterk voor ons. Want als *wij* horen over lijden en pijn, en zeker als we horen over oorlogen en vernietiging van mensenlevens, dan roepen wij al gauw: waarom laat God dat toe? En waar zijn wij dus met God eigenlijk aan toe? Zeker als God er ook nog de hand in lijkt te hebben. Bij Exodus 1 kun je immers zeggen: God heeft dat zelf zo geregeld. Hij meldt toch aan Abraham in Genesis 15: 'Weet heel goed, je nageslacht zal geknecht worden en gekneveld worden in een vreemd land, vierhonderd jaar lang'. Dus wat daar in Exodus gebeurt staat niet los van God? Wat moet je aan met zo'n God?

Maar al die waarom-vragen van ons brengen ons geen stap verder. Zulke vragen creëren geen nieuwe ethiek, geven geen zin aan het leven. Onze waarom-vragen storten ons juist in de zinloosheid; en vaak in doffe berusting.

En Frankl zou dus aan ons een harde dobber hebben om uit te leggen hoe hij in het concentratiekamp nog met mensen kon spreken over de zin van het leven. *Zijn* leven en gedenken is gedrenkt in en gevormd door het jaarlijks weerkerende Pesach-venster.

'Heb je daar gebeden?', vraagt Lapide. 'Ja, wie bad daar niet?', zegt Frankl, 'maar ja, daarmee stortten de gaskamers niet in en hield het moorden niet op'. Lapide: 'Ja, maar gaf het gebed je dan kracht?' 'Kan ik niet zeggen', zegt Frankl. 'Ik was al blij dat ik de kracht *had* om te bidden. En dan nog: wat is bidden? Bidden betekent voor mij niet vragen *om iets*; het is veeleer een soort openstellen van mijn leven voor het grotere en hogere perspectief, mijn leven opdragen aan de Eeuwige. *Hij* heeft een *overall perspectief*. Trouwens, waarom zou ik bidden om redding of wat dan ook voor *mijzelf*? *Wie ben ik*, sowieso, dat *ik* dat dan verdiend zou hebben? En de anderen dan?'

'Wat heeft dan volgens jou zin in Auschwitz?'. 'Leren', zegt Frankl - dat door en door Joodse, bijbelse woord - 'blijven leren. In Auschwitz. Maar zeker ook ná Auschwitz. Auschwitz kan zin *krijgen*, we kunnen er zin aan *geven*', zegt Frankl, 'als wij namelijk leren ons erdoor te laten veranderen; ons te veranderen tot beter mens-zijn'.

Met andere woorden, als ik Frankl goed begrijp, ook als ik *lijd* aan dingen en mensen, dan nog heb ik werk te verzetten: namelijk: hoe leer ik dit zo te verwerken dat het mij meer mens maakt, een beter instrument in die omwentelende beweging door tijd en ruimte richting Gods toekomst; leren waardoor ik ook anderen kan leren.

'Ach ja', hoor ik Lapide dan opeens zeggen, 'en daarom is het zo jammer dat de heidenvolkeren het woord van Jezus aan het kruis niet goed verstaan. Jezus citeert daar Psalm 22. En ik zie in vrijwel alle vertalingen staan dat Hij gezegd zou hebben: mijn God, mijn God, *waarom* hebt U mij verlaten? Maar dat is de

heidense gedachte die eindigt in doffe berusting en niet weten waar je met de goden aan toe bent. Maar wat Hij roept is: *la-ma! Le-ma sabachtani. Le-ma, tot wat!* Dus niet *om wat*, maar: *tot wat?*. Hij roept niet 'waarom' maar 'waartoe hebt U mij verlaten?'

Die woorden moest ik even op me in laten werken. Want dat is een wereld van verschil! Met 'waarom-vragen' blijf je eigenlijk *staan*. Met 'waartoe-vragen' geloof je in een weg om te *gaan*. Dan geloof je nog steeds in de zin van je leven. Het *waartoe* houdt je leven gericht op Gods toekomst, geeft zelfs aan lijden zin. 'Uit dit 'waartoe' van Jezus is het christendom geboren', zegt Lapide.

Zo zetten zijn woorden ons opeens voor ons eigen paasvenster. Hebben we dát venster dan wel goed verstaan, ervan *geleerd*? Wij leven in Christus (zoals we met Lied 544 zongen) van een einde dat juist het begin van iets groters bleek te zijn, een 'geboorte-graf'; een paas-gebeuren dat bij elke doop wordt herdacht. In hoeverre hebben wij geleerd op die paasweg mee te gaan; door alles heen gelovend in Gods toekomst? Alles heeft zin. Onze arbeid en moeite in 'niet vergeefs in de Here'.

Terug naar het pesach-venster van Israel. Wat heeft het volk geleerd van de ballingschap in Egypte; wat moesten ze *leren* van *hun* geboorte-uur? Nooit berusten in elk geval. Er is in Gods Naam altijd toekomst, altijd hoop. Dat is het 'waartoe' dat *richting geeft in ruimte en tijd* naar Gods koninkrijk. Maar daarnaast is er dus een 'waartoe' dat *richtinggevend is voor onze manier van leven*. De ballingschap krijgt zin als Israel ervan *leert leven*. 'Omdat jullie vreemdelingen zijn geweest in een vreemd land, wees dan de rest van je leven elke vreemdeling goedgezind; want je weet zelf wat het was om zo'n gast te zijn in een vreemd land.' En 'wees goedgezind jegens elke slaaf, iedereen die onderdrukt wordt; want je weet zelf hoe het was om slaaf te zijn'. 'En wees een naaste voor ieder die langs de kant weg van de weg ligt', zo hoor ik Jezus, 'wiens leven zonder mededogen werd neergeslagen; want je weet zelf hoezeer jou barmhartigheid is geschied door de grote Barmhartige Samaritaan'. Besef je doop in Christus Jezus; je geboortegrav; en laat dat je identiteit bepalen.

Natuurlijk, je kunt je identiteit ook anders kiezen. Er zijn armen die rijken benijden alleen maar om zelf zo'n rijke te zijn; er zijn onderdrukten die, eenmaal verlost, zelf tot onderdrukkers worden.

Dat is niet de menselijkheid die de Bijbel ons wil leren. De Hebreeuwse vrouwen Sifra en Pua kiezen anders; en ze trotseren voor die manier van mens-zijn zelfs het bevel van de Führer. Wat de wetten van een land ook voorschrijven, wat regeringen ook dicteren, deze vrouwen leven met het principe: Behandel anderen in hun situatie zoals je had gewild dat ook jij behandeld zou worden in zo'n situatie.

En Frankl, die de hel van het concentratiekamp onderging en zijn familie vermoord zag, stelt dus zelfs: ook de verschrikking – mijn traumatische jeugd, mijn ziekte of mijn verdriet en noem maar op – kan zin *krijgen*; als ik mijn eigen lijden kan omzetten in de capaciteit om juist goed te doen en lief te hebben, op weg naar een nieuwe wereld.

Zó doen 'de Franks' dat dus. Ze geven in Gods Naam zin aan het leven, én aan het lijden. Zo zie je ze dus toch grappen maken, feest vieren, muziek maken, kinderen verwekken, een land vruchtbaar maken, een zich aan het pluche-vast-klemmende premier verdragen, uitvindingen doen, een rampenteam naar anderen in nood sturen. *Am jisrael chai* – het volk Israel leeft.

Lapide en Frankl sluiten hun gesprek af. Met een gebed. Ik verwoord het kort: 'HERE God, wil een einde maken aan alle wraak- en straoefeningen. Verander onze vijanden. Ze zien ons als hun slachtoffers of ze zijn bang dat wij in hun dromen komen spoken. Bevrijd ze van dat beeld. Laat ze zien dat wij juist hun *helpers* zijn; zodat hun razernij stopt.

Wilt U daarom dit doen: Dat wij het lijden doorstonden, onze moed en innerlijke kracht, onze inspanningen en ons blijven hopen, de dappere lach door de tranen heen, ons vertrouwen op U door de dood heen – zet dat alles op het conto van de beulen en verraders; laat dat alles losgeld zijn voor wie kwaad wilden. Laat alleen het goede tellen, niet het boze. Laat zo op aarde ieder mens weer terecht komen.

En als dan alles voorbij is: kom met uw vrede *over allen*.'

Tot zó'n gebed kan leven in het licht van de Torah je brengen. 'Laat *onze* striemen *hun* genezing worden'.

Wie integreerde het Pesach-venster van Exodus ook al weer zo in zijn leven?